

КРУГЛИЙ СТІЛ «ПРОБЛЕМИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ УРБАНІСТИКИ»

22 квітня 2014 р. в Інституті археології НАН України відбувся Круглий стіл щодо нинішнього стану та нових підходів до вивчення давньоруських міст. Відкриваючи засідання, заступник директора Інституту з наукової роботи *Г.Ю. Івакін* наголосив, що проблема міських центрів «імперії Рюриковичів» — за вітчизняною кабінетною науковою термінологією «Київської Русі» — завжди була в центрі уваги науковців і інтерес до неї не згасає. Це спричинено тією роллю, яку відгравали міста в новій історичній обстановці та власне визначили її сутність. Тож підведення певних підсумків — кращий спосіб осмислити здобутки, а заодно усвідомити слабкі ланки та нагальні завдання й нові можливості для подальшого та конкретного вирішення багатьох актуальних проблем.

Ще одним приводом для проведення цієї наукової акції стало відзначення 75-річчя від дня народження Андрія Васильовича Кузи — авторитетного дослідника стародавніх міст Східної Європи, зокрема й України, — пам'ять про якого живе в наших серцях. Нагадаємо, що вчений своїми коренями був пов'язаний з Києвом: його батько навчався в Першій київській гімназії разом з М.О. Булгаковим і К.Г. Паустовським, а потім переїхав до Москви, де став провідним актором МХАТу (загинув під час німецького бомбардування в столиці тогочасної держави).

Його син Андрій після вступу на історичний факультет Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова обрав основним полем своєї діяльності археологію Київської Русі, конкретніше — вивчення її міських центрів. Працюючи науковим співробітником Інституту археології АН СРСР, цією справою він займався все своє, на жаль недовге, наукове життя. Воно розпочалося в експедиції з дослідження Любеча на Дніпрі, далі був Новгород Великий на Волхові, Новгород-Сіверський на Десні. Крім того, Андрій Васильович досліджував городище Горналь на Пслі та деякі інші середньовічні населені пункти Східної Євро-

пи. Свого часу він був одним з найперспективніших молодих науковців, і, якби не передчасна смерть в розквіті життя й наукового потенціалу, то, без сумніву, зробив би ще багато для вирішення нагальних проблем у галузі давньоруської урбаністики. Це була порядна, весела й доброзичлива людина, готова поділитися своїми ідеями та допомогти молодим науковцям. Багато з присутніх на засіданні особисто знали Андрія Васильовича та певною мірою продовжили його пошуки, молодші ж живляться його ідеями за публікаціями, які не втратили значення й нині.

Завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології *О.П. Моця* у своєму виступі наголосив, що особливо успішними у вивченні історії давньоруських міст стали якраз останні десятиліття ХХ ст., коли навзамін жорсткого та безапеляційного формулювання «місто — центр ремесла й торгівлі» було запропоновано інше визначення, а саме, «давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, в якому, з його обширною сільською округою — волостю, концентрувалася, перероблялася й перерозподілялася більша частина виробленого додаткового продукту». Саме таку формулу свого часу запропонував А.В. Куза, а потім розширив її характеристику.

По-перше, в IX—X ст. більша частина данини та контрибуцій (додатковий продукт) звозилася у розміщені на шляху так зв. «полюддя» тимчасові поселення-стани. Такі поселення в цей ранній період історії Русі виконували роль збірного пункту (складування) продуктів данини для своєчасної передачі їх київським великим князям. Визначення «постійний» відрізняє місто від подібних населених пунктів з тимчасовим чи періодично розширеним (за кількістю населення) пунктом.

По-друге, термін «обширний» вказує на зв'язок міста з великою волостю (областю), а не лише з найближчою сільськогосподарською округою, а також на відмінність міста від феодальної садиби-замку, погосту чи рядового волосного центру, які організовували навколо себе набагато менші території.

По-третє, визначенням «перероблявся» наголошено на важливій економічній функції міста — ремісничому виробництві.

По-четверте, словосполучення «більша частина» вказує на високий ступінь концентрації в місті додаткового продукту, засобів і можливостей його переробки й перерозподілу. Цим також фіксується різниця між містом та іншими адміністративно-господарськими й військовими центрами.

Таке визначення давньоруського феодального міста відображає всі його головні соціально-економічні функції та уможливує, використовуючи кількісні та якісні критерії, достатньо обґрунтовано виділяти його із числа інших укріплених поселень кінця IX—XIII ст.

З таким розумінням урбаністичних центрів на території Східної Європи значною мірою солідаризується і П.П. Толочко, який тоді ж зазначав, що становлення міських форм життя на Русі не відбувалося за єдиною соціологічною схемою. Ці процеси були багатолінійними та мали різні варіації. Умовно можна виділити три основні шляхи генези міста: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і феодальний (державний). Становлення їх відбулося приблизно в один час, але на основі різних «стартових майданчиків». Перший шлях був фактично тупиковим, оскільки був зумовлений не так внутрішніми, як зовнішніми причинами. Натомість общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи формування міст були закономірною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, а одвічними функціями їх були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Для хліборобської округи давньоруське місто було природним осередком, «народженим» цією округою та без неї не сприймалося.

Тісний адміністративно-політичний і господарський зв'язок давньоруських міст з сільськогосподарською округою обумовив певну специфіку тогочасного соціально-економічного життя. Ремесло й торгівля, що були загалом достатньо розвинутими, все ж не становили підвалини їхнього розвитку. Обсяг додаткового продукту цих галузей був відносно незначний у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Міста зростали, в першу чергу, за рахунок додаткового продукту, що створювався в сільськогосподарському секто-

Андрій Васильович Куза. Вишгород, вересень 1983 р.

рі економіки держави та на який вони мали право через значну концентрацію в них знаті з числа землевласників. Окрім того, міста мали й безпосередній тісний зв'язок із сільськогосподарським виробництвом.

Такий зв'язок міста й села наприкінці I — в перші століття II тис. навіть дозволив Б.О. Рибаківу стверджувати, що великі давньоруські міста були немов свого роду колективними замками земельних магнатів усього князівства, що поєднувалося з наявністю в таких феодалів загородніх замків на периферії князівств. Але міста від замків відрізняються не тільки функціями, а площею, тобто в археологічному сенсі: якщо перші мали укріплення площею щонайменше в 2,0—2,5 га і склалися не менше як із двох частин, то захищена ділянка інших становила 1,0 га та мала одну лінію укріплень (А.В. Куза, М.П. Кучера, О.П. Моця).

Теоретичними розробками останніх десятиліть вдалося в загальних рисах також окреслити хронологію формування та розвитку урбанізаційних центрів східнослов'янського світу. Виділяють три періоди цього процесу.

Перший період, умовно названий протоміським, тривав до початку XI ст. Тоді склалися передумови для формування «справжніх» міст на Русі. Початок цього періоду відноситься до кінця епохи родо-племінного ладу, коли виділилася родова аристократія та військові вожді, з'явилися племінні та міжплемінні центри, в яких у вигляді суспільних внесків і військових здобутків накопичувався додатковий продукт. На їх основі виникли протомісь-

А.В. Куза і В.А. Куза. Новгород-Сіверський, 1982 р.

кі поселення, в економіці яких важливе місце посідали спеціалізоване ремесло і торгівля, а серед мешканців був присутній військово-феодалний елемент. Закінчився цей період інтенсивного розвитку феодалізму та державності появою перших ранньоміських центрів, які за соціально-економічною сутністю та багатofункціональністю вже наближалися до рівня розвинутих міст.

Другий період — ранньоміський — продовжувався до середини XII ст. Саме тоді міста викристалізувалися в особливий і складний соціально-економічний тип поселень, протилежний за своїми основними ознаками селу.

Третій період розвитку міст на Русі розпочався в середині XII ст. З подальшим поширенням феодальних відносин відбувалося територіальне й кількісне зростання міст. Давньоруські міста набули характеру та вигляду, притаманного багатьом центрам розвинутого феодалізму. Все більшою мірою вони виконують роль внутрішньоекономічних ринків своїх округ. В удільних князівствах складається ієрархічна система із старших міст-столиць і молодших міст-пригородів.

Загалом же слід констатувати: історія давньоруських міст (зокрема й південноруських) свідчить про те, що вони виникали, в першу чергу, в щільно заселених регіонах. У них кон-

центрувалася військово-родова знать, яка поступово перетворювалася на феодальну, її обслуговували купці та ремісники. Зростання та значення давньоруських міст значною мірою залежали від розмірів і заселеності їхньої округи-волості, тобто від можливості вилучити із сільського господарства більше сировини, продуктів споживання та промислів. Але загальним і головним для різних варіантів містоутворення на Русі було те, що містами ставали лише ті населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, данини, судових податків, військових контрибуцій концентрувався, перерозподілявся та перероблявся додатковий продукт. І ще одне: навколо кожного урбанізаційного центру формувалася сільськогосподарська округа — здебільшого одночасно з ним, а іноді дещо раніше чи пізніше.

Не викликає жодного сумніву вплив географічного чинника на цей процес. Це, зокрема, прослідковується останнім часом в полеміці між П.П. Толочком і Є.М. Носовим. Якщо П.П. Толочко аргументовано обстоює аграрний характер давньоруського міста, то Є.М. Носов значною мірою «реанімує» теорію В.Й. Ключевського про торговельні операції різного рівня як першопоштовх у цьому неоднозначному процесі, натомість відводить сільськогосподарській окрузі другорядне місце. Але, як то не па-

Учасники круглого столу

радоксально, ці протиріччя між поглядами вчених цілком знімаються за врахування географічного чинника. На півдні, де природні умови цілком сприяли сільськогосподарському виробництву, а «дари ланів» становили вагому частку додаткового продукту, така його концентрація в урбаністичних осередках була цілком закономірною. На менш врожайних землях півночі, де й людський потенціал був набагато менший, торговельні операції відігравали суттєво більшу роль у становленні перших східнослов'янських міст. Та це не означає, що згадані галузі не були притаманні місцевому населенню в географічно різних регіонах, але їхня роль мала свої особливості.

У спільному виступі «Деякі актуальні проблеми та методичні підходи у вивченні давньоруських міст і городищ» *А.П. Томашевський* та *С.В. Павленко* наголосили, що базові визначальні характеристики основних столичних багатофункціональних давньоруських центрів більш-менш відомі й зрозумілі. Втім термінологія та пов'язаний з нею понятійний апарат, що описує структурні частини давньоруських міських поселень (дитинець, передгороддя, окольне місто, посад, присілок та ін.) потребують подальшої розробки та уніфікації. Натомість проблеми археологічної ідентифікації та функціональної інтерпретації так зв. «малих

міст» постають все більш альтернативними, а, відтак — і актуальними. Не цілком зрозумілим і обгрунтованим лишається питання, якою мірою критерії та індикатори, за якими визначають виокремлення міст із числа неміських давньоруських населених пунктів і які сформульовані на підставі аналізу відносно широко розкопаних великих столичних центрів (*А.В. Куза*, *М.П. Кучера*), можна застосувати для визначення й аналізу «малих міст» Русі.

Відомо, що, чим менше писемних повідомлень є про якесь місто, тим більшу роль у його вивченні відіграють археологічні джерела та їхній зміст. Це, насамперед, стосується малих нестоличних міст, які згадуються літописцями, в основному, при описі комунікацій (пересувань) і діяльності князів під час феодальних військово-політичних, зовнішніх військових конфліктів або загалом у контексті якихось випадкових епізодів. Висунення на перший план археологічних даних практично автоматично означає спеціальне акцентування уваги на вивченні захисних споруд, їхньої площі, форми, конструктивних особливостей та ін.

Спеціально створювана фортифікація для огороження якоїсь території була необхідною для реалізації на захищеній ділянці певних функцій і створення необхідної для цього інфраструктури. Укріплення могло бути частиною

міста, його цитаделлю. Дослідники вважають деякі городища порубіжними захисними фортецями на кордонах зі степовим світом або між князівствами, волостями та уділами. Фортифікувалися також адміністративні центри (погости) — осередки округ, місця концентрації управлінських вузлів (тіунів, князівської адміністрації, дружинних контингентів, культових центрів та ін.). Захисні споруди, можливо, зводили й на приватновласницьких поселеннях давньоруського боярства та верхівки дружини. У кожній колишній племінній території, а потім і в кожній землі, умови появи й форми розвитку укріплень мали свої етнокультурні, природно-географічні, технологічні й хронологічні особливості.

Серйозна диспропорція в розподілі фокусу й обсягу археологічних досліджень між великими столичними містами Русі різних рангів та іншими населеними пунктами, в основі яких лежать укріплені частини, сформувалася історично. Столичні міста вивчаються значно довше, глибше й ширше ніж інші міські або укріплені поселення Давньої Русі. Це стосується, насамперед, масштабів і обсягів стаціонарних археологічних розкопок. Кількість археологічно вивчених і досліджуваних розкопками малих міст і городищ лишається вкрай непередставницькою та непропорційно малою на тлі відомого нині їх загального числа.

Основний масив ключових археологічних ознак міста, визначених А.В. Кузою, базується, по суті, на інтерпретації змісту артефактів як свідчень економіки (ремесла, промислів, торгівлі та ін.), військової справи, адміністративного управління, релігійної ідеології, культури, побуту феодалів. Іншу групу становлять просторові індикатори у вигляді планувальної структури, розмірів укріпленої площі, типу забудови та внутрішньої соціальної топографії. Доповідачі наголосили, що ці просторові ознаки практично дуже слабко пов'язані з розробленими раніше та майже несумісними варіантами класифікації городищ П.О. Раппопорта й М.П. Кучери. Ці класифікаційні схеми побудовані на нечітко структурованій (іноді внутрішньо суперечливій) системі різних характеристик городищ: геоморфологічних, топографічних, геометричних і розмірних (площа).

Питання про розмір укріпленої площі як вирішальної ознаки для визначення типу й статусу конкретної пам'ятки також, на думку доповідачів, не однозначне. Є непоодинокі приклади, коли невелике або навіть мініатюрне за розмірами городище в десяті й соті частини гектара

оточене великими й складними за просторовою структурою синхронними давньоруськими поселеннями-посадами. Тож перспективним, на думку доповідачів, є підхід, що враховує не тільки власне розміри й конфігурацію самих укріплень, але й оцінює загальний розмір площі всього синхронного поселенського комплексу, пов'язаного з городищем.

Питання щодо співвідношення пропорцій між укріпленою та неукріпленою частинами в давніх населених пунктах також вимагає спеціального вивчення й осмислення. Це тим паче очевидно, що такий підхід наближує сформульоване специфічне історико-археологічне розуміння проблематики міст і городищ до теорії та методик, що використовуються соціально-економічною географією для вивчення й оцінки процесів формування та розвитку міст. Ключовими поняттями в цій сфері є чисельність і щільність населення, урбанізація та агломерація. Пошук археологічно досліджуваних проявів цих процесів і методів їх вивчення є одним з найактуальніших і злободенних завдань нинішньої давньоруської археології.

Доповідачі також наголосили, що досвід польового вивчення та аналітичного осмислення результатів здійснених ними робіт передбачає фокусування спеціальної уваги на комплексних просторових характеристиках укріплених населених пунктів і їхньої округи. Йдеться про те, що для правильного розуміння сутності й статусу конкретного середньовічного населеного пункту важливі не тільки розміри укріпленої частини, але й обсяг сукупної заселеної площі, що складається нерідко з кількох історично сформованих топографічних частин. Окрім того, важливим і значущим є також виявлення та вивчення проявів процесів давньої агломерації, коли довкола просторово й функціонально центрального пункту — міста — формувався згусток сусідніх поселень і відповідна інфраструктура. У таких випадках неминуче виникає необхідність виявляти й аналізувати позицію та вагу комплексу пам'яток, що лишилися від давньоруського населеного пункту, в структурі локальної ділянки системи заселення, а також у реконструйованій загальній системі синхронного адміністративно-територіального поділу конкретного історико-соціального організму (волості, землі).

Методологія, методика й прийоми пошуку відпрацьовувалися доповідачами в межах Овруцького проекту, де було використано багаторічний досвід ведення різноманітних видів польових розвідок. Ідеться про багаторазові

мультисезонні розвідки, здійснені кілька разів у різні роки та сезони за різного стану вегетації рослин у відповідних природно-господарських угіддях. Залежно від конкретних організаційних і природних обставин практикувалися комбінації варіантів суцільних, маршрутних, віялових та інших способів реалізації розвідок.

Наголошувалося й на тому, що в останні роки через кардинальні зміни в юридичному та майновому статусі земельного фонду способи ефективних розвідок також істотно коригуються. На території присадибних ділянок і земельних паїв здійснення польових обстежень узгоджується й провадиться за участю місцевої адміністрації. Роботи на сільськогосподарських угіддях поза межами нинішньої селитебної забудови провадяться залежно від їх сучасного стану в тому чи іншому регіоні певного адміністративного району. На місці давно занедбаних угідь поетапно відновлюються природно-антропогенні фітоценози, генетично пов'язані з глибинними особливостями відповідних природно-територіальних ландшафтних комплексів.

На колишніх сільськогосподарських угіддях, що заростають лісами й чагарниками, доводиться застосовувати специфічні прийоми розвідок, які передбачають масштабне та планомірне шурфування та численні зондажі з метою з'ясування площі, товщини й стану збереження культурного шару, а також отримання артефактів для надійної культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки. На інших територіях, що інтенсивно використовуються нині новими власниками й орендарями (нерідко іноземними), доводиться вести спеціальні, не завжди успішні, переговори про допуск до певних ділянок.

Доповідачі також звернули увагу на те, що городища як найочевидніші пам'ятки, що топографічно виділяються на тлі навколишньої місцевості, як правило, найчастіше страждають від варварської псевдогосподарської діяльності, грабіжницьких розкопок або просто вандалізму.

Осмислення практики й результатів дослідницьких робіт експедиції Овруцького проекту уможливило, зокрема, встановити певну закономірність у просторовому співвідношенні давньоруських і середньовічних пам'яток з територією нинішніх населених пунктів і їхнього історичного ядра. На просторах серцевини Овруцької волості, на однойменному кряжі та деяких суміжних територіях у басейнах річок Норин і пониззі Ужа (Народицький

р-н), простежено багаторазово повторювані факти розміщення пам'яток давньоруського та ординсько-литовського часу в межах історичних населених пунктів. Дуже часто для таких поселень фіксується практично безперервна хронологічна колонка археологічних матеріалів, починаючи від давньоруського часу і понині. У деяких випадках зафіксовано просторово-часове переміщення плям культурного шару від початкового поселення нагору по схилах або на сусідні ділянки, але в межах селітебної зони населеного пункту.

Планування розвідок, вибір місць і конкретних маршрутів їх проведення базується на сукупності методологічних підходів і методичних прийомів, розроблених і апробованих упродовж багатьох років успішної реалізації програм Овруцького проекту. В основі використовуваних методик лежать принцип історизму, дослідницький інструментарій соціально-економічної географії та базові положення просторового підходу. Історизм у цьому разі передбачає розгляд виникнення й розвитку укріпленого або міського поселення в просторово-часовій динамічній послідовності змін його кількісних параметрів і якісних функціональних характеристик. Для досліджуваної території це означає також спеціальний інтерес до виявлення й аналізу ознак, що підтверджують або спростовують неперервну поступальність і традиційне існування конкретного населеного пункту та його історичних складових.

Історико-географічний підхід, який активно використовується в пошуковій практиці, означає спеціальний дослідницький інтерес до історичних населених пунктів певної території, які зафіксовані в різних писемних і картографічних джерелах ще ординської або литовсько-руської доби. Спеціальний і цілеспрямований пошук давньоруської підоснови під такими середньовічними поселеннями в багатьох випадках дав позитивні результати. Своєю чергою, це вимагає ще на стадії планування майбутніх польових досліджень спеціальної організації й систематизації всіх доступних історичних та історико-картографічних матеріалів, пошуку детальних картооснов, збору, обробки й комплексного аналізу мікроісторичної, мікротопонімічної, краєзнавчої та археологічної інформації.

Пошук давньоруських укріплених населених пунктів у практиці доповідачів нерозривно пов'язаний з перевіркою та обстеженням населених пунктів, для яких у середньовічних акто-

вих джерелах, люстраціях, історичних картах і описах згадуються городища, замки, укріплені садиби та ін. Те само стосується спеціального аналізу різних за масштабом і тематичним завданням географічних і топографічних карт ХІХ—ХХ ст., на яких іноді позначені ймовірні укріплення. Нарешті, з таким історико-географічним підходом логічно пов'язана необхідність спеціального обстеження нинішніх, а також історично зафіксованих районних і регіональних адміністративних центрів відповідних округ. У декількох випадках завдяки спеціально організованам роботам за сприяння місцевої влади та краєзнавців пошуки ранніх, тобто давньоруських поселень ІХ—ХІІІ ст. в основі нинішніх райцентрів, дали позитивні результати. Незважаючи на значні впродовж багатьох століть перепланування історичних ареалів таких населених пунктів, вперше вдалося виявити й документально зафіксувати надійно діагностовані матеріали давньоруського часу та наступних епох на ділянках, які, виходячи з їхніх рельєфно-топографічних особливостей, могли бути спеціально укріплені. В умовах міської забудови подальше детальніше дослідження передбачає організацію розкопок, неможливих без цілеспрямованої фінансово-організаційної підтримки й зацікавленості місцевої влади. Отримані результати показують перспективність і методичну виправданість вихідної концепції про можливу традиційність і поступальність розвитку багатьох історичних населених пунктів і адміністративних центрів території Житомирщини протягом усього середньовічного періоду.

Археологічним реаліям та пам'яткоохоронним перспективам городища поблизу Віти Поштової, яке більшістю дослідників ототожнюється з літописним Звенигородом Київським, була присвячена спільна доповідь *І.А. Готуна, Р.М. Осадчого і П.О. Нетьсова*. Простежуючи значення пам'ятки, доповідачі наголосили, що аналіз літописних свідчень привів П.П. Толочка та інших дослідників до висновку, що найнебезпечнішим напрямком печенізьких і половецьких вторгнень до мікрорегіону Києва був не південний, уздовж Дніпровської оборонної лінії, а південно-західний, в обхід Стугни. Взяття Василева відкривало шлях до столиці, і єдиною перепороною на цьому стратегічному напрямку було городище у Віті Поштовій. Поєднану з Вітянсько-Бобринським зміювим валом пам'ятку, до складу якої входив дитинець на пагорбі-останці (45—90 м) і околне міс-

то, оточене ланцюгом пагорбів, адаптованих до потреб оборони, вивчали Л.П. Добровольський, П.П. Єфіменко разом з Н.В. Лінкою, П.О. Раппопорт та ін., а також обстежували В.О. Петрашенко з В.К. Козюбою. А.В. Куза та М.П. Кучера ідентифікували пункт з літописним Звенигородом Київським. В.Є. Козловська та О.П. Моця досліджували некрополь цього осередку, О.В. Серов — розміщене неподалік поселення, яке, з огляду на наявність неординарних матеріалів, можна ототожнити з другим, територіально віддаленим поселенням.

У зайнятий фортифікаціями часів Русі пагорб у 1930 р. було врізано довготривалу вогневу споруду 179 Київського укріпленого району — розгалужену систему підземних галерей з вхідним блоком і одним бойовим оголовком на три станкових кулемети, розраховану на 11 осіб гарнізону та 35 особового складу спостережного пункту, що мав розміщуватися на пагорбі. Топографічно вище розміщувалася радянська артилерійська батарея, а по валу городища були прокладені траншеї. Міжнародною асоціацією дослідників фортифікації «Цитадель» здійснено музеєфікацію цього об'єкта, роботи супроводжувалися Північною експедицією Інституту археології НАНУ. У підсумку вдалося виявити уламки гончарного посуду, хронологія якого співпадає з зафіксованим попередніми дослідниками, та з'ясувати стратегію пам'ятки у відновлених фронтних укріпленнях польового заповнення.

Поєднання у Віті Поштовій унікальних пам'яток доби Київської Русі (городище з поселенням, селище, могильник, відрізок Зміювого валу) з пам'яткою героїчного захисту Києва 1941 р. (що демонструє втілену крізь тисячоліття оборону Києва від зовнішнього ворога) дозволяє ставити питання про особливий пам'яткоохоронний статус комплексу, який репрезентує визначне місце, що донесло до наших днів археологічну, історичну та архітектурну цінність з наукової точки зору. Такий статус сприяв би створенню в місці описаної сукупності пам'яток історико-археологічного заповідника з оголошенням до реалізації такого проекту охорони археологічної або заповідної території та віднесення її до земель історико-культурного призначення з включенням до державних земельних кадастрів, проектів землеустрою, планів землекористування, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації. Це зменшило б ризики, пов'язані з динамікою розвитку навколишньої

забудови та господарського освоєння угідь, що несуть загрозу пам'ятці з її археологічним оточенням.

М.М. Ієвлев та А.О. Козловский поінформували присутніх про вивчення захисних споруд давньоруського часу в районі Копирева кінця IX—X ст., площа та межі якого досі чітко не визначені, хоча це дуже важливо для відтворення історичного розвитку Києва в давньоруський час. Загалом за археологічними даними в давньоруський час укріплення Копиревого кінця декілька разів перебудовували.

Досліджені рештки захисних споруд надають важливі свідчення про межі й територіальний розвиток цієї частини міста. Встановлено, що крім укріплень окремих садиб, на території Копирева кінця існувала власна загальна система захисних споруд. Протягом IX — першої половини XIII ст. вони зазнали певних змін, що було зумовлено демографічними та політичними процесами, що відбувалися тоді в стародавньому Києві.

Встановити точну дату початку будівництва фортифікаційних споруд на території Копирева кінця практично неможливо через відсутність кількісно представницького датованого археологічного матеріалу та літописних свідчень. Виходячи з наявного археологічного матеріалу, досліджені захисні споруди, вірогідно, почали зводити в IX — на початку X ст. Відтоді їх неодноразово перебудовували й реконструювали. Деякі ділянки укріплень діяли протягом усього давньоруського часу, інші перестали виконувати цю функцію та частково були розібрані. Динаміка їх зведення та розміщення вказує на розвиток розбудови стародавнього Києва та Копирева кінця в давньоруський час як його складової частини.

На території Копирева кінця в другій половині XX ст. досліджено декілька ділянок захисних споруд, зведених від X й до кінця XII ст. Найраніші фортифікаційні споруди локалізуються над Киянівським провулком. Час їх зведення дослідники датують X ст., хоча, не виключено, що вони були побудовані раніше — в IX ст. Досліджена стіна в районі Киянівського провулка, ймовірно, мала каркасно-стовпову конструкцію, що складалася з зовнішнього та внутрішнього панцирів. Товщина стіни, зведеної на ескарпі, становила 2,0 м. Підрізана стіна ескарпу також мала дерев'яні укріплення, обмазані глиною. Перед ним, паралельно схилу, розміщувалася горизонтальна ділянка завширшки 8—9 м. Такі ділянки виявлено в багатьох давньоруських городищах.

Для більшої неприступності під ескарпом був викопаний рів завглибшки приблизно 2,0 м та завширшки 4,5 м. Такого зразка система укріплень зафіксована на багатьох городищах роменської та сіверянської культур на Дніпровському Лівобережжі. Дослідники, зокрема Б.А. Шрамко, С.О. Плетньова та О.В. Сухобоков, пояснювали схожість фортифікаційних споруд роменської та салтово-маяцької культур впливом останньої. За припущенням Я.Є. Боровського, загальна висота таких захисних споруд сягала 10 м.

Елементом фортифікаційних споруд була вежа, висота якої могла сягати до 15 м. Вона, вірогідно, мала зрубну конструкцію. Під вежею був в'їзд до городища завширшки 3,0 м.

Продовження цих захисних споруд виявлено на Киянівському провулку, 4, 6 і 8. Ширина рову становила близько 9,0 м, глибина — 5,0 м. Схил рову з боку городища був укріплений деревом. З південного боку рову вал був відсутній, а на його місці розміщувався ташований мур завширшки приблизно 2,0 м.

Продовження захисного рову зафіксовано на Воздвиженському узвозі, 11. За археологічним матеріалом, можна стверджувати, що він був засипаний у першій половині XI ст., хоча, на думку дослідників, він втратив свої функції ще на початку XI ст. Ще частину рову, яку можна віднести до цієї фортифікаційної лінії, досліджено в районі Нестерівського провулка, 13—17. Зверху рів мав ширину до 18 м і був завглибшки 6,0 м. В нижній частині заповнення рову траплялися матеріали X — першої половини XIII ст. Рів мав напрямок північ—південь, у бік нинішнього Будинку торгівлі.

Аналізуючи захисні споруди, які відокремлювали південну частину Копирева кінця від північної, доповідачі наголосили, що вони були зведені в X ст. або, можливо, дещо раніше — приблизно в середині чи наприкінці IX ст. Вони, ймовірно, входили до фортифікаційної системи, розміщеної між Львівською площею, Киянівським провулком і Вознесенським узвозом. За археологічним матеріалом, захисні споруди цього городища функціонували до середини чи другої половини X ст., після чого втратили своє призначення. Виходячи з розміщення та часу функціонування цих фортифікаційних споруд, можна припустити, що вони позначають городище, яке існувало на північ від нинішньої Львівської площі в IX—X чи до початку XI ст. Можливо, саме воно згодом набуло назви «Жидівське місто», яке, за припущеннями різних дослідників, могло існувати на тери-

торії стародавнього Києва. Південна та західна частини укріплень цього городища, ймовірно, були задіяні в зведенні захисних споруд «міста Ярослава» в першій половині чи середині XI ст.

О.П. Манігда присвятила доповідь моніторингу топографічних ознак і термінів, які найчастіше використовують дослідники городищ середньовічного часу. Робота здійснена з метою уніфікації цих ознак для складання бази даних пам'яток середньовічного часу в межах планової теми, яку розробляє відділ давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ. Проаналізовано 211 городищ, що відповідають необхідним для добірки параметрам. Про них достеменно відомі місцезнаходження, характер штучних укріплень і стратиграфія. До добірки включено городища, що містять шари IX—XIII, XIV та пізніших століть, розміщені в басейнах Горині, Стиру, Стоходу, Случа, Західного та Південного Бугу, Дністра, Пруту й Тиси.

Традиційно основний поділ городищ провадиться дослідниками за двома параметрами — топографічними ознаками та характером штучних укріплень. При характеристиці топографії найчастіше звертають увагу на дві ознаки: 1) розміщення городища на підвищенні або на рівнинній місцевості; 2) врахування/неврахування особливостей рельєфу при зведенні штучних укріплень. Співвідношення городищ, влаштованих на підвищенні та на рівнинній місцевості, становить 177 : 34. Серед топографічних ознак городищ, розміщених на підвищеннях (177), дослідники найчастіше називають такі: мис (86), пагорб (67), берегова тераса (9), дюна/гряда (3), плато (4), останець (2), просто підвищення (5) і скеля (1). Натомість серед таких ознак, характерних для рівнинних городищ (34), переважають такі: заболочена (16) чи рівна місцевість (8), заплава (6), підвищення в низовині (4). Очевидно, що цей різнобіг в ознаках топографії потребує для побудови ієрархії бази даних узагальнення та підпорядкування.

За ознаками врахування/неврахування рельєфу при створенні штучних укріплень городища розподілилися як 203 : 8. З-поміж тих, що не враховують рельєф, дослідники виділили лише тип розміщених на рівнинній місцевості (8). Обриси таких городищ найчастіше круглі (ледь овальні). Такі городища найбільше пошкоджені господарською діяльністю, тож саме серед них відсоток знищених укріплень найвищий, що унеможливило включення їх до статистики, яка показала б відсоток спеціаль-

но створених укріплень, зведених на рівнинних ділянках, де скористатися рельєфом було складно.

Окремим пунктом є дослідження варіативності форми укріплень рівнинних городищ (34) відносно часу їх зведення. Наголошено, що серед городищ, що містять ранні шари (IX—X і X—XI ст.), найбільшу кількість становлять овальні та круглі. У наступні часи варіативність форми штучних укріплень зростає несуттєво. Починаючи з XIV ст., городища набувають геометрично правильних форм — створюються інженерні конструкції за чіткими військовими вимогами часу.

Проблеми дослідження давньоруських міст Древланської землі висвітлив *А.В. Петраускас*. Він розпочав виступ з того, що відомий український філософ С.Б. Кримський у своїх працях і публічних лекціях наголошував, що попри потужний пласт сільських елементів українська культура за своєю природою міська. Аналізуючи елементи матеріальної та духовної культури, вчений дійшов висновку, що місто відіграло домінуючу роль у їх формуванні. Незважаючи на полемічний характер багатьох висловлених тез, доповідач вважає, що С.Б. Кримський таким чином наголошував на наявності в українській культурі досить масштабної та багатосторонньої проблеми, яка постійно привертала і буде привертати увагу науковців.

Корені цієї проблеми, на думку А.В. Петраускаса, слід шукати від самого початку формування міських осередків у середовищі східних слов'ян, на ґрунті якого формувалась українська народність. Тож вивчення становлення міських центрів, що з'явилися в другій половині I тис., завжди буде актуальне.

Для з'ясування цієї проблеми особливий інтерес становлять ранні міські центри на території Древланської землі, перспективність дослідження яких, зокрема, визначається такими чинниками. Найперше, це розміщення їх на території формування та розвитку пражко-корчацької культури — найранішої археологічної культури, яка надійно співвідноситься із слов'янськими племенами. Слід також враховувати специфічні природно-географічні умови, які сприяли консервативному розвитку матеріальної культури та суттєво обмежували зовнішні впливи. Одним із сприятливих чинників для археологічного вивчення тамтешніх ранньоміських центрів також можна вважати наявність низки древланських городищ, які припинили своє існування в середі-

ні X ст. після каральних походів княгині Ольги. Внаслідок військового знищення утворилися археологічні пам'ятки, які уникли пізніших втручань у культурні нашарування. Б.А. Звіздецький вказав на близько 15 городищ у Древланській землі, які припинили своє існування в середині X ст.

Найрепрезентативнішим серед таких пам'яток нині можна вважати археологічний комплекс першого городища літописного Іскоростеня. Пам'ятка складається з укріпленого городища та прилегло до нього відкритого посаду. 2001 р. під керівництвом Б.А. Звіздецького тут розпочалися планомірні дослідження широкими площами та виявлено низку цікавих, різноманітних і чимало унікальних знахідок та об'єктів, які представляють східнослов'янське місто середини X ст. В польовому сезоні 2013 р. було відкрито перевідкладені внаслідок будівельних робіт першої половини XX ст. культурні нашарування дитинця городища, які досі вважали назавжди втраченими.

Від 2006 р. в Коростені провадилися роботи з розбудови заповідника та музею просто неба «Стародавній Іскоростень», які мали на меті збереження та музеєфікацію цього унікального археологічного комплексу. Роботи в цьому напрямі провадяться протягом останніх років також на давньоруських городищах у Новограді-Волинському та Олевську Житомирської обл., що створює сприятливі умови для розбудови в перспективі комплексу археологічних музеїв просто неба під назвою «Древланські гради». То був би кращий спосіб збереження, музеєфікації, популяризації та дослідження археологічних пам'яток, які представляють міські центри, що виникли в середовищі східнослов'янських племен, а також міських центрів, які через військове вторгнення раптово припинили своє існування напередодні утворення Давньоруської держави в середині X ст. та на завершальному етапі давньоруського періоду в середині XIII ст.

Під час роботи круглого столу окремо було заслухано доповідь *М.С. Сергєєвої*, присвяченої темі систематизації деревообробних спеціальностей у давньоруський час. Актуальність вивчення деревообробної справи цілком очевидна, зважаючи на значення деревини як основного будівельного та виробничого матеріалу в матеріальній культурі Русі. Незважаючи на незадовільний стан збереження деревини, археологічні дані з території Південної Русі уможливають, принаймні, попередній аналіз деревообробки в регіоні і виділення

основних спеціальностей, які виокремилися в ті часи.

Хоча вузька спеціалізація в деревообробці задокументована лише починаючи з XVI ст., початковий розподіл на кілька основних ремесел засвідчений у Давній Русі, що, насамперед, обумовлено неоднорідністю сировини, а, отже, й специфікою обробки різних частин деревини.

Основою для виробництва була стигла деревина, яка могла використовуватися як: 1) будівельний ліс (стовбури дерев та спеціально підготовлені частини їх: кругляки та колоди, бруси, пластини, дошки); 2) окремі частини стовбурів для дрібних робіт; 3) клепка. Крім деревини, використовували також похідні матеріали її обробки (гілки, пруття, кору, луб та ін.).

Запропонована класифікація ремесел, які виокремлювалися в давньоруські часи (або були на стадії виділення в окреме ремесло), включає кілька основних галузей, у межах яких міг відбуватися розподіл праці. Відтак, класифікація базується на виділенні окремих галузей, які різняться використанням певного виду сировини та асортиментом продукції. Ці два компоненти взаємопов'язані.

1. Використання будівельного лісу. Теслярство. Виробництво транспортних засобів та інших габаритних виробів.

Теслярське ремесло, принаймні з X ст., розвивалося одночасно з домашніми промислами. Основною продукцією теслярів були великі об'єкти — побутові (житлові та господарські) споруди, а також громадського й державного значення (насамперед, фортифікаційні та інженерні споруди). Будівництво, яке загалом базується на різних матеріалах і має власні завдання, не можна розглядати як власне деревообробну спеціальність. У межах вивчення деревообробки варто говорити про застосування теслярських технологій у будівництві, а, отже, виділяти як деревообробну спеціальність тільки теслярство. Те саме стосується й фортифікаційних робіт.

Теслярство, з одного боку, відіграло одну з найважливіших ролей у підтримці культури життєзабезпечення, а, з іншого, виступало як ремесло державної значущості. Відокремлення теслярства як спеціалізованого ремесла могло відбуватися не пізніше X ст. у зв'язку з містобудівельною політикою князя Володимира.

У межах теслярських робіт можна також розглядати виготовлення транспортних засобів — водних і наземних, що поступово виділилися в окремі галузі. Простежується регіональ-

на специфіка робіт, пов'язаних з суднобудуванням. Пізніше з'явилися інші спеціальності з виготовлення деяких габаритних виробів (наприклад, стінобитних машин з XIII ст.).

2. Столярні роботи. Сировиною для столярних робіт слугує і габаритна деревина (дошки, бруси), і дрібніші фрагменти. Основна продукція столярства — хатні меблі та різноманітне обладнання. Питання про виділення столярства як окремої спеціальності в Київській Русі (та загалом за часів середньовіччя) поки що лишається відкритим, оскільки столярну справу могли суміщати з іншими видами деревообробних робіт, насамперед з теслярством. На це вказує примітивність традиційного хатнього умеблювання.

3. Використання суцільних фрагментів стилі деревини. Різьбярська та токарна справа. Ці дві спеціальності базуються на обробці спеціально підготовлених відносно дрібних суцільних фрагментів дерева. Враховуючи однакову сировину та схожий інструментарій різьбярів і токарів (додатковим знаряддям токарів є лише токарний верстат), дослідниця припускає, що обидві спеціальності могли поєднуватися в межах єдиного виробництва. Вивчення матеріалів Воїнської Греблі свідчить, що такі спеціальності як різьблення і токарні роботи були професійними ремеслами. Вдалося також простежити дві манери обробки виточеного посуду.

Різьбярські роботи могли також практикувати ремісники, пов'язані не з деревообробкою, а з виготовленням специфічної продукції

з використанням різної сировини (приміром, зброярі).

4. Роботи на основі клепок. Бондарство. Використання клепок є специфічною технологією бондарства. Даних про ранню появу бондарства на Русі немає. У південноруських землях перші бондарські вироби засвідчені археологічним матеріалом (знахідки відер у могилках) і писемними джерелами, починаючи з X ст. Навички, необхідні для бондарного ремесла, пов'язані з високою точністю в роботі, а, отже, передбачали високий ступінь спеціалізації. Тож бондарське ремесло могло виокремитися в самостійну галузь уже на перших стадіях свого розвитку.

Використання інших частин дерева, ймовірно, могло відбуватися переважно в межах домашнього виробництва та не пов'язано з виділеними ремісничими спеціальностями. Початок виокремлення основних деревообробних спеціальностей припадає на X—XI ст.

Як бачимо, представлені доповіді продемонстрували поступ і нові аспекти в дослідженні процесу урбанізації в середовищі східних слов'ян. Під час обговорення доповідей, а також інших піднятих проблем учасники Круглого столу дійшли спільного висновку: для епохи Київської Русі, як і для багатьох інших історичних періодів, міська проблематика лишається цілком актуальною і цю тему варто обговорити ширше та на новому рівні — на спеціальній конференції з залученням міжнародної наукової спільноти.

С.О. Біляєва, Ю.В. Коваль, Ю.Б. Цетлін, Л.В. Чміль

НОВІТНІ ТА ТРАДИЦІЙНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІКИ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

29—31 жовтня 2013 р. у м. Москві відбувся Міжнародний симпозіум «Современные подходы к изучению древней керамики в археологии», на якому були представлені доповіді

науковців з Великобританії, Казахстану, Нідерландів, Німеччини, Російської Федерації, України, Франції, Швеції, ПАР. Конференція була скликана з ініціативи Інституту археології РАН, науковці якого накопичили величезний досвід і випрацювали методики вивчення давньої кераміки, зокрема завдяки діяльності

© С.О. БИЛЯЄВА, Ю.В. КОВАЛЬ,
Ю.Б. ЦЕТЛІН, Л.В. ЧМИЛЬ, 2014